

11

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ХАРКІВ

1971

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

**БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО
ТА
БІБЛІОГРАФІЯ**

МІЖВІДОМЧИЙ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 11

Редакційно-видавничий відділ
Книжкової палати УРСР
Харків — 1971

До питання про бібліотекознавство як науку

Суттєвою особливістю сучасного етапу науково-технічної революції є бурний розвиток наук, які мають величезний вплив на прискорення технічного прогресу, допомагають створювати матеріально-технічну базу комунізму.

Постанови партії і уряду за останні роки неодноразово підкреслювали зацікавленість держави у тому, щоб усі наукові організації і установи неухильно підвищували рівень наукової роботи, добиваючись її оптимальної результативності, ефективності.

Постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі у комуністичному будівництві» (1967 р.) і постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по підвищенню ефективності роботи наукових організацій і прискоренню використання у народному господарстві досягнень науки і техніки» безпосередньо стосуються і проблем розвитку бібліотекознавства як науки, а отже і тих, хто повинен займатися їх розробкою: науково-дослідні організації при бібліотеках, кафедри бібліотекознавства вузів, наукові бібліотеки.

Особливо велике значення для бібліотекознавства, яке знаходиться у ряді суспільних наук, має постанова «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі у комуністичному будівництві».

Хиби у розвитку суспільних наук, вказані у постанові, мали місце у бібліотекознавстві: коментаторство, спрощеність, недостатність застосування марксистсько-ленінського аналізу і узагальнення ряду нових явищ і процесів у бібліотечній роботі, недооцінювання теорії, відступ від принципу історизму у дослідженнях, суб'єктивізм, недоліки в організації наукових досліджень.

Рішення партії закликають посилити роль суспільних наук у комуністичному будівництві, вимагають підвищення наукового рівня бібліотекознавства, активних пошуків наукових методів дослідження бібліотечних процесів з метою підвищення ефективності роботи кожної бібліотеки, на кожній її ділянці.

Відгуком на постанову партії про суспільні науки є стаття

Н. І. Тюліної «Про шляхи підвищення рівня бібліотечних досліджень»¹.

Автор ставить за мету визначити, наскільки радянське бібліотекознавство сформувалося як самостійна наука. Критерієм для вирішення цього питання беруться загальні ознаки науки, які визначають, наскільки наявна сукупність знань у даній галузі відповідає цим ознакам: визначення предмету дослідження, вироблення понять, які відповідають цьому предметові, встановлення фундаментального закону, властивого даному предметові, відкриття принципу чи створення теорії, яка дозволяє пояснити багато фактів, характерних для дослідження предмета.

Автор приходить до висновку, що предмет бібліотекознавства як науки визначений, але теоретична база бібліотекознавства і основні поняття хоча у значній мірі і розроблені, вони ще не складають завершеної системи. «Бібліотекознавство,— на думку автора,— знаходиться у стадії свого формування»².

У статті ставляться й інші важливі для оцінки радянського бібліотекознавства питання: інтеграція бібліотекознавства з іншими науками, місце бібліотекознавства у системі наук. Багато питань лише поставлені і вимагають дальшого поглибленого дослідження.

Але одне положення тов. Тюліної викликає серйозні заперечення. «У бібліотекознавстві, — говорить автор статті, — визначено предмет дослідження — суспільне користування книгами»³.

Таке визначення предмета радянського бібліотекознавства як науки уже є у бібліотекознавчій літературі. У розгорнутому вигляді його дає О. С. Чубар'ян у статті «П'ятдесят років радянського бібліотекознавства». «Предметом дослідження радянського бібліотекознавства стали мета, принципи, зміст і форми суспільного користування книгами. Суспільне користування бібліотечним фондом розцінюється як один з найдійовіших засобів комуністичного виховання народу...»⁴. Правда, далі автор сам спростовує висунуте ним положення правильним твердженням, що суть бібліотечної роботи, її зміст заключається у тому, щоб засобами і методами пропаганди книги і керівництва читанням здійснювати процес комуністичного виховання трудящих і сприяти формуванню гармонічно розвиненої особистості.

І справді, хіба досвід бібліотечного будівництва в СРСР можна звести лише до суспільного користування книгами?

Проблеми, які досліджуються у галузі бібліотекознавства, розробляються бібліотечними працівниками і висвітлюються у пресі, у більшості своїй стосуються також суспільних функцій бібліо-

¹ «Библиотеки СССР», вып. 43, 1969, с. 23—35.

² Там же, с. 25—26.

³ Там же.

⁴ «Библиотеки СССР», вып. 40, 1968, с. 20—21.

тек, наприклад: «Робота з лєнінською книгою серед молоді», «Вивчення інформаційних запитів спеціалістів з метою удосконалення бібліотечно-бібліографічного обслуговування», «Вивчення читачів», «Спеціаліст, бібліотека, бібліографія». Висуваються і такі найважливіші комплексні проблеми радянського бібліотекознавства: «Роль бібліотеки у соціалістичному суспільстві», «Бібліотечна робота як виховний процес» та інші.

Визначення предмета бібліотекознавства вимагає дальшого дослідження. В. І. Ленін вказував: «Щоб дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення»; «...діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, „саморусі“, (як говорить іноді Гегель), зміні»; «...вся людська практика повинна ввійти в повне „визначення“ предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»¹.

Попробуємо піти по вказаному шляху, виробити поняття, які відповідають об'єкту бібліотекознавства. Виявивши основні ознаки бібліотеки, охарактеризувавши їх, ми підійдемо і до предмета нашої науки. Наш об'єкт — бібліотека. Це соціальний інститут, історичне явище суспільного життя людства. Бібліотека існує з появою писемності як заклад культури, покликаний виконувати специфічні суспільні функції: збирання і зберігання великих духовних цінностей культури, книги (звідси термін «бібліотека» — книгосховище).

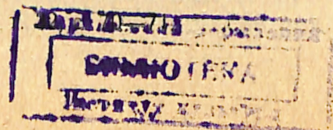
У процесі історичного розвитку бібліотека переживає зміни кількісні і якісні.

Зробимо спробу встановити історичний зв'язок бібліотек з духовною культурою суспільства і визначити основні закономірності, характерні для бібліотеки як об'єкта науки.

Марксизм-ленінізм розглядає духовну культуру суспільства як сукупність духовних цінностей, створених людством у процесі суспільно-історичної практики (діяльності людей).

Рівень духовної культури, її характер і роль у житті суспільства залежать від історично-конкретної форми матеріального виробництва, від характеру суспільних відносин. Кожному суспільному ладу властива своя культура. Зміна історичних епох неминує приводить до зміни характеру культури, її змісту. В усіх класово-антагоністичних суспільствах культура має класовий характер. В ній знаходиться відображення духовне життя суспільства, яке втілюється у багатстві ідей, поглядів, понять, уявлень, моралі, в ідеології, науці, літературі, мистецтві, письменстві, книзі, в діяльності відповідних установ.

Протягом історії людства один тип культури і ідеології змінювався іншим. Дожовтнева культура змінювалась у надрах класо-

во-антагоністичного суспільства, завданням якого було тримати маси трудящих у покорі з метою експлуатації.

В обмеженій рамках статті немає можливості показати суспільні функції бібліотек і їх роль у духовній культурі суспільства докладно. Зупинимось лише на найтиповіших моментах історії.

В епоху феодалізму в Західній Європі бібліотеки існують в усіх державах. Крім феодалів, поміщиків, до пануючих класів належать представники римсько-католицької церкви. Протягом багатьох віків католицька церква відігравала величезну роль у різних сферах соціального життя: здійснювала політичний, класовий і духовний гніт, систематично переслідувала передових людей, прояви вільнодумства.

Реакційну ідеологію контрреформізму у бібліотечній справі епохи феодалізму особливо яскраво відбиває робота Клавдіуса Клеменса, вченого монаха-ієзуїта (1635 р.). Це книга про організацію і використання особистих і громадських музеїв і бібліотек.

Клавдіус Клеменс не тільки створив і видав свою працю з бібліотечної справи, а й читав свій курс з бібліотекознавства у Мадридському коледжі на кафедрі літератури, вважаючи, що знайомство з бібліотекою, її організацією необхідні для кожного, хто працює над першоджерелами. Суспільні функції бібліотеки у праці Клеменса висвітлені досить широко. Він розкриває можливе призначення бібліотеки, говорить, що бібліотека може служити для душевного задоволення, для піднесення людей науки, для порівняння наук, для громадської користі.

Клеменс включає у сферу обслуговування бібліотекою не лише експлуаторську феодально-церковну верхівку, але й міста і передмістя. Бібліотеки є органами інквізиції, вони вогнем і мечем борються з найменшими проявами вільнодумства, переслідують науку, вчених, які допускають відхилення від католицької релігії.

З цих позицій Клеменс виділяє атеїстичні, еретичні, нечистиві, по магії пасквілі, «безкорисні» і «безглузді». Робота Клеменса — бібліотечна модель інквізиції.

У структурі бібліотеки передбачається «сарсар et rocus» — тайник для заборонених книг і вогнище для їх спалювання.

Бібліотекар не тільки зберігає книги. На нього покладаються складніші ідеологічні функції — очищати бібліотеку від заборонених і шкідливих книг. Клеменс пише про бібліотекаря, що він, подібно до капітана судна, повинен безпосередньо пильнувати, дивитися вперед, викидати непотрібне. Заборонені і шкідливі книги вилучати і відправляти в «сарсар» та спалювати в «rocus».

З приходом епохи Відродження, епохи гуманізму, змінюється характер суспільних функцій бібліотек. Епоха наклала свій відбиток: гуманітарна освіта бібліотекарів, зв'язок їх з діями Відродження, поява у фондах бібліотек світської літератури.

З'являється багато робіт, присвячених бібліотекам. Деякі з них мають бібліофільський характер, наприклад: трактат єпископа Річарда із Бері «*Filobiblon*» («Любокнижие», 1344 р.). Книга бібліотекаря Ноде Гобриеля «Советы для устройства библиотек» (1627 р.) відбиває уже прогресивнішу ідеологію епохи Відродження¹.

Бібліотеки на Русі періоду феодалізму (XIV—XVII) виникали переважно при монастирях; вони містили релігійну літературу, обслуговували монахів і церковнослужителів. Основною суспільною функцією їх було насадження ідеології православної церкви, боротьба з усіма відступами від догм православ'я, контроль за тим, щоб твори «еретиків», «чорнокнижників», «вільнодумців» не проникали у бібліотеки. Але функція збирання і зберігання рукописів, книг, складання на них списків все ж була прогресивною.

У буржуазному суспільстві відбувається боротьба двох культур: буржуазної — пануючої культури, яка відбиває ідеологію експлуататорських класів та пролетарської, яка відбиває ідеологію трудящих та експлуатованих мас.

У розвитку бібліотечної справи та бібліотекознавства це дуже складний період. Освітня діяльність бібліотек всіляко гальмувалась, бібліотеки для трудящих були недосяжні, народні бібліотеки переслідувалися.

У 1913 р. В. І. Ленін писав: «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б пограбовані в розумінні освіти, світла і знання, — такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії. І ця здичавілість народних мас, особливо селян, не випадкова, а *неминуча* при гніті поміщиків, які захопили десятки і десятки мільйонів десятин землі, захопили і державну владу як в Думі, так і в Державній раді...»².

Які ж суспільні функції здійснювали бібліотеки у період капіталізму?

На початку XIX ст. (вже з'являється термін «бібліотекознавство». Він був введений Шреттиером — бібліотекарем Мюнхенської королівської бібліотеки, який написав «*Versuch eines vollständigen Lerbuch der Bibliothek wissenschaft*» («Досвід повного наукового дослідження бібліотекознавства») та «*Handbuch der Bibliothek's*» («Посібник з бібліотекознавства»).

Буржуазні бібліотекознавці, у тому числі й Шреттиер, розглядали бібліотеки як книгосховища, звертаючи основну увагу на питання збирання, зберігання і технічного упорядкування фондів бібліотек, тобто на створення елементарних умов забезпечення суспільного користування книгами.

¹ Шамурин Е. И. Очерки по истории библиотечно-библиографической классификации, т. 1. М., 1955, гл. 4, 5.

² Ленін В. І. Твори, т. 19, с. 113.

Шреттиєр визначив бібліотекознавство як «сукупність правил, необхідних для кращої організації бібліотек».

Бер К. Е. (1792—1876 рр.), російський вчений, натураліст, який більше 25 років працював у бібліотеці Академії наук, надавав бібліотекам великого значення, розглядав їх як більш важливий засіб культури, ніж університет, тому що бібліотека є необхідною умовою розвитку наукових знань в Росії. Бер сам розробив класифікацію літератури для бібліотеки Академії наук. У цій класифікації вже фігурувало «бібліотекознавство», його і бібліографію він виносив на перше місце. Бер порушує питання про роль бібліотекаря та про вимоги, які повинні ставитись до працівників бібліотек, він критикує становище, яке мало місце в Германії: там бібліотекарями були філологи; він вважав це ненормальним, тому що вузькі спеціалісти, на його думку, не можуть забезпечити керівної ролі в бібліотеках, тоді як коло літературних явищ значно розширилося.

Справжня основа бібліотекознавства в Росії була закладена у середині XIX ст. Василем Івановичем Соболевичем (1813—1872) — бібліотекарем імператорської публічної бібліотеки у Петербурзі. Він був автором першого російського посібника з бібліотечної справи «Про влаштування громадських бібліотек і складання каталогів» (у 1858 р. було опубліковано в «Журнале Министерства народного просвещения» в №№ 10 і 11, а в 1859 р. вийшло окремим виданням, у тому ж році було опубліковано в Парижі французькою мовою).

Соболевич веде боротьбу за відкриття бібліотеки, за її доступність, говорить про необхідність зробити її «приємом» для всіх, а не тим таємничим святилищем науки, як це було раніше.

Одною з кращих робіт з бібліотекознавства в Росії була праця Хавкіної Л. Б. «Библиотеки, их организация и техника». (СПб. 1911, с. VIII+404), в якій приведена велика бібліографія з бібліотекознавства.

Наприкінці XIX та на початку XX ст. в Європі з'являються посібники з бібліотекознавства. Деякі з них перекладаються на російську мову (Ф. Эйхлер. Библиотечноеведение высшего порядка в его отношении к методам научного исследования и преподавания. 1913). В цих посібниках визначений термін «бібліотекознавство». Але характер визначення майже не виходить за рамки сукупності правил, які стосуються обладнання і управління бібліотек¹. В енциклопедії Брокгауз і Ефрон автор такого визначення посилається на німецького дослідника Петцольдта, який нарахує 115 різноманітних систем стосовно устрою бібліотек. «Важко вирішити,— говорить автор статті,— яка з них найбільш придатна, тому що всякий бібліотекар схильний віддавати пере-

¹ Энциклопедический словарь. Под ред. проф. И. Е. Андреевского, т. 3-а. С.-Пб., 1891, с. 812.

вагу тій системі, яку він сам придумав і до якої він звик. ...По суті всяка добре продумана система буває пригодна, якщо вона строго проводиться»¹.

В цей період з'являються і розвиваються різні види бібліотек, розраховані на обслуговування більш широкого кола читачів: громадські, публічні, народні (в містах і селах), нелегальні робітничі, нелегальні марксистські, дитячі і пришкільні.

Суспільні функції всіх цих бібліотек можна визначити тільки у світлі ленінського вчення про наявність двох культур у кожній національній буржуазній культурі.

Суспільні функції нелегальних робітничих і марксистських бібліотек — розповсюдження марксизму в Росії, боротьба з царизмом, виховання пролетарської свідомості у робітничих масах. Ці функції залежали від того, які завдання ставили перед ними громадські організації, від ідеології осіб, які працювали бібліотекарями.

Велика Жовтнева соціалістична революція здійснила корінний переворот не тільки в політиці і економіці, вона створила новий суспільний і державний устрій й поклала початок втіленню ідей наукового комунізму в життя, відкрила епоху загального оновлення світу і створила нову соціалістичну культуру.

В. І. Ленін писав: «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»².

Цей принцип був покладений в основу культурної революції, яка являє собою процес, покликаний зробити культуру надбанням мас.

Бібліотекам В. І. Ленін надавав особливого значення. Рівень розвитку бібліотечної справи в країні був для нього показником рівня її культури. Книги вмістили в собі весь людський розум, весь його геній, всі чудеса техніки і культури. Що раніше було надбанням експлуаторських класів і засобом експлуатації, то зараз повинно стати надбанням народу і повинно бути використано для будівництва комунізму, для всенародної культури.

В. І. Ленін бачив в бібліотеках не лише установи, які здійснюють громадське користування книгами. Соціалістична бібліотека, на думку Леніна, була могутнім політичним та ідеологічним соціальним інститутом, який здійснює пропаганду ідей комунізму і бере активну участь у його будівництві.

Таким чином, ми виявили ряд властивостей, закономірностей,

¹ Энциклопедический словарь. Под ред. проф. И. Е. Андреевского, т. 3-а. С.-Пб., 1891, с. 812.

² Ленін В. І. Твори, т. 26, с. 430.

на основі яких можна сформулювати, що бібліотека — це цілісний об'єкт, який являє собою явище духовного життя суспільства, нерозривно пов'язане з культурою людства, один з найсуттєвіших її компонентів. Бібліотека — носій і хранитель найвеличніших скарбів духовної культури людства, писемності і книги, всеохоплюючих компонентів культури.

Суспільна функція збирання і зберігання скарбів писемності і книг була властива бібліотекам всіх часів і народів. Це була прогресивна функція, бо вона забезпечувала спадкоємність культур.

На основі марксистсько-ленінського вчення про духовну культуру суспільства встановимо такі закономірності бібліотеки:

а) бібліотека як духовна цінність культури суспільства створювалась у процесі суспільно-історичної практики (діяльності людей);

б) вона явище історичне, зміст, характер і роль її суспільних функцій залежать від історично-конкретної форми матеріального виробництва, від характеру суспільних відносин — кожному суспільному ладові властива своя культура;

в) в усіх класово-антагоністичних суспільствах культура має класовий характер, суспільні функції бібліотек також мають класовий характер, відбиваючи ідеологію культури;

г) зміна історичних епох викликає і зміну характеру культури, її змісту і ідеології. Суспільні функції бібліотек також змінюються із зміною суспільно-історичних епох. Буржуазна, пануюча, демократична і соціалістична культура впливає на суспільні функції бібліотек;

д) Жовтнева революція, яка знищила експлуататорські класи, у процесі культурної революції і будівництва комуністичного суспільства створює нову соціалістичну бібліотеку; суспільні функції радянських бібліотек носять зовсім інший характер. В основу їх покладені ленінські настанови в цій галузі. Бібліотечна справа стала державною справою.

Суспільні функції бібліотек стали надзвичайно широкими, бібліотека — активний учасник соціалістичного будівництва і все, що робиться у країні, кровна справа бібліотекаря. Так характеризувала Н. К. Крупська нерозривний зв'язок бібліотечної роботи з тими величними досягненнями, перетвореннями, які відбувалися в країні, що буде соціалізм. Ідеологічною сутністю суспільних функцій бібліотек стала комуністична партійність, а змістом — пропаганда марксистсько-ленінського світогляду, комуністичне виховання трудящих, допомога в освоєнні і критичній переробці духовної спадщини минулого, допомога будівникам комунізму у їх всебічному розвитку, формуванні нової людини.

Суспільні функції бібліотек і є предметом радянського бібліотекознавства як науки.

Завдання радянського бібліотекознавства полягає в науковому

дослідженні суспільних функцій бібліотек, їх змісту, ідеологічної спрямованості, у науковому аналізі методів і форм.

Необхідно дослідити шляхи дальшого підвищення ефективності, результативності роботи, яка здійснюється бібліотеками.

Перший ступінь пізнання об'єктивної реальності, реального об'єкта, виявлення властивостей, характеристик, на основі яких формулюється спільне поняття про об'єкт, що вивчається — бібліотеку. Уже на даному рівні дослідження можна дати визначення бібліотекознавства як науки.

Радянське бібліотекознавство — наука про організацію бібліотек як функціонуючих соціальних інститутів, про вивчення їхніх суспільних функцій і керівництво ними.

Таке попереднє визначення слід розглядати поки що як гіпотезу.

«К ВОПРОСУ О БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИИ КАК НАУКЕ»

Резюме

Статья посвящена исследованию объекта и предмета библиотековедения. Автор выступает против существующего в литературе определения предмета советского библиотековедения как «Общественного пользования книгами». По мнению автора, такое определение не адекватно сущности тех функций, которые выполняет советская библиотека.

Анализируя функции библиотек в историческом плане — в феодальном, капиталистическом и социалистическом обществах — автор приходит к выводу, что предметом советского библиотековедения следует считать «общественные функции библиотек».

Библиотека, как исторически сложившийся социальный институт, возникший одновременно с появлением письменности и выполняющий общественные функции в сфере духовной культуры, рассматривается в статье в качестве объекта библиотековедения.

Статья является началом научного исследования.
